

DER BLOCKBAU IM HAUS KONSKR.-NR. 138 IN PILSEN

Im Haus Konskr.-Nr. 138 in Pilsen wurde 1990 bei der bauhistorischen Untersuchung ein Blockbau im zweiten Geschoss des Kammerteils entdeckt. Reste seiner Konstruktion gingen größtenteils 1997 beim Sturz des zuständigen Hausteils unter. Während der Entrümmierungsarbeiten dokumentierte man fachgemäß die Blockbaureste. Der Blockbau wurde aus Tannenrundholz erbaut, die Fugen wurden mit Leim gefüllt und mit dünnen Brettern überdeckt. Die Konstruktion war mit weißem Grundanstrich versehen. Bei den nachträglichen Umbauten errichtete man eine neue Holzdecke mit vier zierlich profilierten Balken, die ein Querbalken in der Längsachse unterstützte. Die sekundär als Fugenfüllungsarmatur benutzten bemalten Fugenverdeckbretter mögen von der älteren Dübeldecke und dem Oberteil des Blockbaus gestammt haben, die während des Einbaus der neuen Decke entfernt wurden. Die Datierung des Blockbaus in die erste Hälfte 16. Jh. präziserte die dendrochronologische Analyse in die Jahre 1532-1534. Die nachträglich eingelegte Decke hat Parallelen in Westböhmen, die oft aus dem 17. Jh. stammen. Das Holz für die Decke wurde dem Resultat der dendrochronologischen Erforschung nach in den Jahren 1666-1680 geschlagen.

Durch die bauliche Entwicklung bis zur letzten Havarie verlor der Blockbau jene Teile, die eine genauere Antwort auf die Frage bieten konnten, in welchem Entwicklungsstadium zwischen der Stube und dem Zimmer sich dieser Blockbau befand. Mit Rücksicht zur Bauzeit in der ersten Hälfte 16. Jh. und der vornehmlichen Stellung am Hauptplatz kann man vielleicht die Kachelofenheizung für wahrscheinlich halten. Man registrierte keine Rauchspuren an den erhaltenen Konstruktionsteilen. Die verhältnismäßig große Raumhöhe mag Ausdruck der Beharrung in der älteren von den gezimmerten Stuben abgeleiteten Bautradition darstellen, obwohl es sich mit Rücksicht zur Heizung höchst wahrscheinlich um das Wohnzimmer gehandelt haben möge, das im Hause wohl den Kern der Wohnräume war.

ABBILDUNGEN

- Abb. 1. Pilsen, Haus Konskr.-Nr. 138, havarierte Hofpartie des Hauses.
 Abb. 2. Pilsen, Haus Konskr.-Nr. 138, Längsschnitt, Zustand vor der Havarie 1997. Schwarz - Umfang des gezimmerten Raums.
 Abb. 3. Pilsen, Haus Konskr.-Nr. 138, Grundrisse von links nach rechts: 2. Obergeschoss, 3. Obergeschoss, (Höhenniveaus des Kammerteils). Schwarz - Umfang des Blockbaus vor der Havarie.
 Abb. 4. Pilsen, Haus Konskr.-Nr. 138, Schnitt, Ansicht der Nordwand des gezimmerten Raums. 1-4 - Proben für die dendrochronologische Datierung.
 Abb. 5. Pilsen, Haus Konskr.-Nr. 138, Teilansicht der havarierten Ostwand des Blockbaus.
 Abb. 6. Pilsen, Haus Konskr.-Nr. 138, Details: a - Balkengebinde der Nordostecke des Blockbaus, b - Holzplatte von der Balkendecke, c - Deckenbalken.
 Abb. 7. Pilsen, Haus Konskr.-Nr. 138, Nordostecke des Blockbaus nach der Entrümmung.
 Abb. 8. Pilsen, Haus Konskr.-Nr. 138, Fragmente bemalter Fugenverdeckbretter.

(Übersetzung J. Noll)

K PŮVODU HRADEBNÍ ZDI BEZ OCHOZU

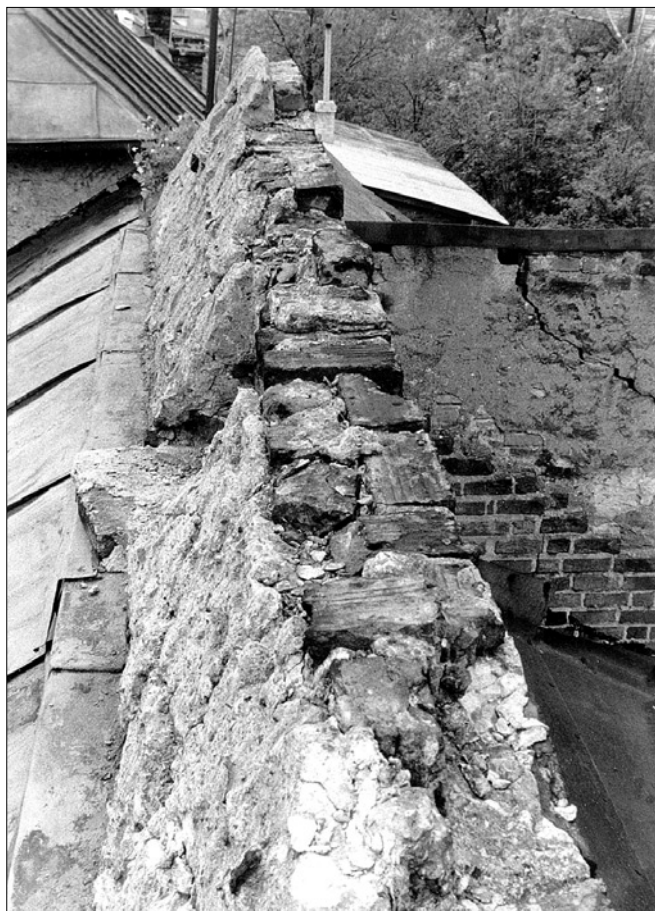
VLADISLAV RAZÍM

K nejzajímavějším chvílím zkoumání historické architektury patří nálezy těch jevů, které se na první pohled zdají být v souvislostech domácí tvorby neobvyklé, a vzbuzují tak otázky po své cizí provenienci. Neméně vzrušující jsou naopak zjištění, pro něž nenalzáme analogie mimo naše území, a která tak mohou vést k závěru, že jde o domácí zvláštnost, případně dokonce o doklad předního vývojového stadia v širších evropských souvislostech. Naše hodnocení přitom vycházejí z dosavadních konkrétních poznatků z terénního průzkumu, celkových znalostí problematiky, zejména na základě studia pramenů a literatury, a v neposlední řadě jsou závislé na míře zkušeností z badatelské práce, k nimž patří i vědomí o tom, co všechno může relativizovat a oslabovat jednoznačnost závěrů.

Pokud jde o srovnávací studium, celkové výchozí pozice našich generací nejsou nijak uspokojující. Na jedné straně je náš úctyhodně rozsáhlý fond historické architektury mimořádně špatně přístupný, neboť její soupis provázený odpovídající dokumentací kdysi ustrnul v samotném zárodečném stadiu, pro něž bychom v okolních zemích těžko našli srovnání, v rozsáhlých částech státu s ním dokonce ani nikdy nebylo započato. Přitom iniciativy a možnosti - finančních i personálních - změnit radikálně tento stav je dnes pramálo. Na druhé straně jsou zde fatální důsledky mnohaletého znemožnění adekvátního studia zahraničního materiálu, a to jak odborné literatury, tak i přímo v terénu. Nemělo by proto překvapit, když se některé provenien-

Obr. 1: Nymburk, vnitřní líc hradební zdi, završený dovnitř skloněnou pultovou stříškou, která je tvořena několika řadami cihel. Kurtina je na obou stranách vymezena relikty dovnitř otevřených hranolových věží. Celá část opevnění na jihovýchodní straně města byla rekonstruována po roce 1905, přitom však nebyla rozpoznána autenticita původního zakončení hradby, které bylo odstraněno a nahrazeno ochozem a cimburím (snímek z věže děkanského kostela, před rokem 1905, Městské muzeum v Nymburce).

Obr. 2: Nymburk, detail koruny hradební zdi na severozápadní straně města (čp. 93). Fragment původního zakončení bez ochozu. Vlevo šikmá plocha pultové stříšky, jejíž cihelná plocha však zanikla a uchovalo se pouze maltové lože. Dole pod oplechováním skryty fragmenty předstupující okapničky. Vpravo obnažená cihelná vazba (dochovány stopy ruční úpravy povrchu) bez svrchní zahrocené části (nejlépe dochováno v horní části snímku).

ční teorie a všeobecně přijímané názory minulých desetiletí zhroutlí, pokud nebyly vystaveny na pevných základech a vycházely z náhodně vybraných analogií či nedostatečně reprezentativní sumy studijního materiálu.

Snad i celkové společenské klima po 2. světové válce přispělo k naší nevelké informovanosti o historické architektuře právě těch sousedních zemí, s nimiž jsme po celá dlouhá staletí spoluvytvářeli politický i kulturní celek a kde především bychom měli hledat souvislosti architektonických typů, forem a detailů. Místo toho se častěji setkáváme s hledáním vztahů ke vzdálenějším částem kontinentu, k tamějším velkým a významným reprezentantům, aniž by byl nejdříve podán solidní rozbor situace v geograficky mnohem bližších oblastech, včetně přímo sousedících, nebo alespoň poukázáno na rizika, která v absenci tohoto rozboru mohou být skryta. Nedostatečná komplexní plošná znalost studijního materiálu v terénu je jedním z největších problémů našeho současného bádání na poli hmotné kultury.¹⁾

Výše nastíněný problém dobře ilustruje konkrétní dílčí téma tohoto stručného sdělení, které je součástí studia středověkých městských fortifikací, jejichž zvláštností je ve srovnání s většinou stavebních druhů téměř úplná nemožnost využívání klasických uměnovědných metod. Prokazatelných vývojových stupňů, použitelných také pro datování, zde lze vymezit velmi málo a rovněž principů a detailů, jež by byly jasně vyděleny a spojeny s určitými kul-

Obr. 3: Tachov, detail koruny hradební zdi na západní straně města ukazuje, že zeď vrcholila dovnitř skloněnou pultovou stříškou. Tomu nasvědčují také rozbor starých fotografií a zobrazení, stejně jako stavební podoba hradebních věží a jejich napojení na kurtiny. Snímek zachycuje stav před současnou rekonstrukcí, která nerespektovala originální tvar hradební koruny a aplikovala zde ochoz s předprsní zídou (snímek z archivu Památkového ústavu v Plzni z doby před zahájením rekonstrukce).

turně historickými prostředími, je poskrovnu. Možnosti poznání také rozhodující měrou determinuje relativně malý počet reprezentantů způsobilých hlubšího studia, jejich nerovnoměrné rozmístění na našem území a poměrně nízká míra dochování rozhodujících stavebních částí. Pro naše i celé evropské území je příznačný poměrně nízký zájem o tuto problematiku, kdy jen relativně výjimečně jsou monograficky zpracovány jednotlivé lokality a v soupisové literatuře otázkám speciálního charakteru není věnována pozornost. Nejen pro naše území, ale i pro celé německy mluvící oblasti chybí korpus, byť zpracovaný základním způsobem.

Obohacením znalostí bylo proto rozpoznání zvláštního druhu hradební zdi, pro nějž je charakteristická absence ochozu pro obránce, a tudíž i vybavení horní části cimbuřím či střílnami. Zeď je nahoře zakončena pouze průběžnou stříškou a aktivní obrana bývá zajišťována jen z hustě řazených hradebních věží, jejichž užití v jednotném systému však není bez výjimek. Tento typ opevnění byl u nás zjištěn v Nymburku, Tachově (obr. 1 - 4), Dvoře Králové nad Labem a s velkou pravděpodobností byl užít i ve Frýdlantě v Čechách.²⁾ Některé indicie nevylučují výskyt takového hradební zdi i v jiných českých městech (zejména Vysoké Mýto).³⁾ Kromě odlehlého Tachova je možno všechny doložené i uvedené předpokládané příklady pokládat za skupinu

Obr. 4: Tachov, detail koruny hradební zdi v jižní části města, za čp. 126 v Havlíčkově ulici. Pohled z městské strany na postupně zanikající relikt originální pultové střšky.

územně příslušející do severovýchodních Čech. Zeměpisná poloha dobře koresponduje s dosavadními znalostmi o tom, že tento typ opevnění se hojně vyskytuje v severovýchodním Německu a v přílehlé části Polska (Branibory, tzv. Nová marka, Západní Pomorí), ojedinělý příklad byl uveden i z Dolního Slezska (Bolków). Tyto skutečnosti vedly k názoru, že typ hradební kurtiny bez ochozu, u nás relativně vzácný, byl do Čech importován z uvedených oblastí. Tomu napovídalo také nejpravděpodobnější datování některých našich fortifikací tohoto typu zhruba na přelom 13. a 14. století, případně do první poloviny 14. století, neboť masové rozšíření pojednávaných opevnění v severovýchodních částech Svaté říše římské spadá právě do této doby.⁴⁾

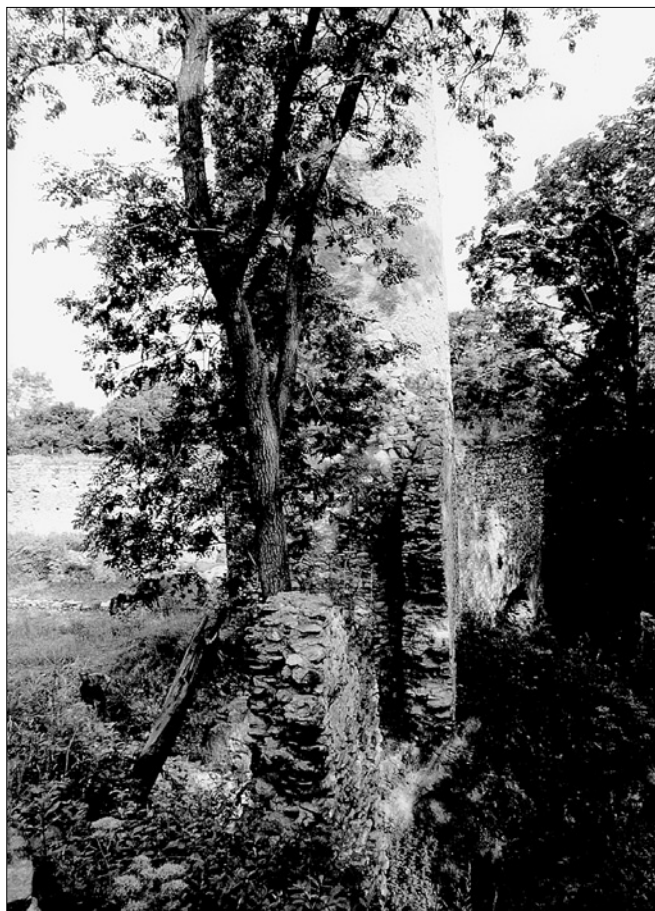
Pokračující informativní průzkum terénu však relativizuje tento předpoklad. Hradební zeď bez ochozu se hojně vyskytuje nejen v úrovni severně od Berlína (zde jsou nejlépe dochovanými reprezentanty Bernau, Templin, Prenzlau či Neubrandenburg v Německu a Chojna, Mieszkoalice, Pyrzyce, Stargard Szczeciński či Gorzów Wielkopolski v Polsku), ale i v celém jeho okolí (zejména Fürstenwalde, Beeskov, Jüterbog), zjištěna byla dokonce i v Lužici (Cottbus) a v Sasku, respektive Míšeňsku (Freiberg). Také výskyt ve Slezsku není ojedinělý (zatím Bolków, Paczków, patrně též Bolesławiec, Dzierżoniów, Ziębice a další). Zatímco v severních oblastech Německa a Polska tento typ jasně dominuje, na ostatních

uvedených územích se bez zřetelného systému vyskytuje vedle typu hradební s ochozem a k odhadu procentuálního rozdělení nemáme zdaleka dosti podkladů. Oba typy kurtiny se mohou vedle sebe vyskytovat i v jediné fortifikaci (Paczków, Dvůr Králové nad Labem).⁵⁾ Kurtina bez ochozu se objevuje také ve velké míře poměrně daleko na západ od Berlína (Tangermünde, Stendal, Salzwedel, patrně také Brandenburg), na území ještě dále k západu však jsou studijní podmínky méně dobré. Zatímco žádný příklad tohoto typu neznáme z oblasti Harzu, respektive bývalého území magdeburského arcibiskupa, ani ze středověkých oblastí Hessenska a Duryňska, objevuje se v Arnstadtu jižně od Erfurtu⁶⁾ a jeho indicie shledáváme zřejmě také v Saalfeldu, jako výjimku v jihovýchodním cípu Duryňska.⁷⁾

Výskyt hradební zeď bez ochozu je tedy doložen nejen v severovýchodním, ale i v severozápadním sousedství Čech, a to v takových polohách, které dovolují uvažovat spíše o přímém vlivu sousedních oblastí než o importu na větší vzdálenost. Zvláště zajímavý je příklad Freibergu, ve středověku největšího a nejvýznamnějšího města sousední míšeňské země, jehož opevnění se systémem hranolových věží začalo být budováno již po roce 1214 (obr. 5), kdy se rozměrením pravidelného Horního města završil urbanistický vývoj sídla.⁸⁾ Význam Freibergu může naznačovat, že uvedený typ opevnění byl v oblasti oblíbený a rozšířený. Z tohoto hlediska pak

Obr. 5: Freiberg (Sasko), vnitřní líc hradební zdi s pultovou střškou a s jednou z hranolových věží. Střška je konstrukčně svázána s týlní stranou věže a přerušena v místě vchodu do patra. Vstup do přízemí věže zřízen druhotně.

Obr. 6: Kostomlaty pod Milešovkou, pohled od severního nároží hradního jádra k válcové věži při bráně do předního hradu. Vpravo s tělesem věže provázaný střep tenké hradební zdi, završený dovnitř skloněnou pultovou stříškou.

nepřekvapuje, že pojednáváný typ opevnění byl nedávno rozlišen i v geograficky nedaleké vnější obvodové fortifikaci hradu Rýzmburku (Oseka)⁹⁾ a nově jej můžeme konstatovat i pro ohrazení předního hradu na Kostomlatech pod Milešovkou (obr. 6).¹⁰⁾

Předpoklad, že doložené kurtiny bez ochozu v některých městech českého severovýchodu jsou vázané na severovýchodní Německo, případně Slezsko, nekonvenoval se zjištěním stejného typu opevnění v Tachově, ležícím na západním pomezí Čech, při hranici s Horní Falcí. Výskyt v takto izolované poloze (hradby s ochozem měla prokazatelně nejbližší města Klatovy, Domažlice, Sušice, Plzeň, Weiden i. d. Opf.) lze sice u královského města teoreticky spojit s řízeným uplatněním koncepce zeměpanského úřadu, přesto však vzbuzoval rozpaky a dokonce byla v souvislosti s památkovou opravou zpochybněna sama správnost interpretace nálezů.¹¹⁾ Jinak se však provenienční otázka tachovské fortifikace jeví na poza-

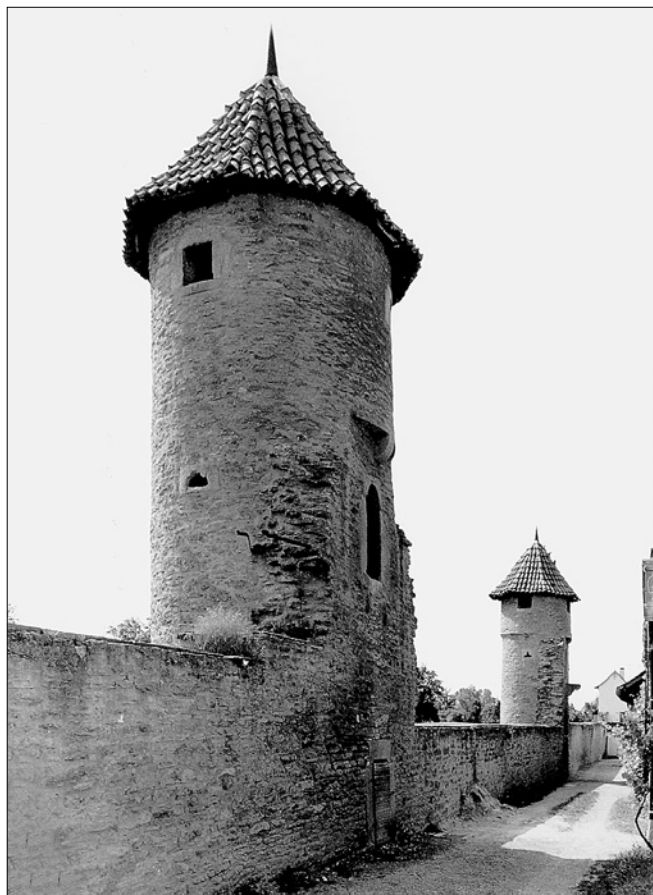
di zjištění kurtiny bez ochozu ve Francích, zejména na řece Mohanu v okolí Würzburgu (Fladungen, Dettelbach, Mainbernheim, Marktbreit, Sulzfeld, Miltenberg a nepochybně další lokality), v prostředí s úzkými kulturně historickými vazbami k západním Čechám a zejména v lucemburské éře i vlastnický silně provázané s naším státem (obr. 7, 8). Evidentně se však tento typ opevnění vyskytoval ještě dále od sud na západ (snad Rhens na Rýně) a dokonce až v Lucembursku (Vianden).

Zjištění, že se sledovaným typem středověkého opevnění musíme počítat prakticky na celém území dnešního Německa a přilehlé části Polska, znamená zásadní korekci dosavadních představ o provenienci českých příkladů. Rozhodující samozřejmě není, v které oblasti byla kurtina bez ochozu prokazatelně masově rozšířená, i když situování převážné části našich reprezentantů právě v severní části země nelze přehlédnout.

Identifikace většího počtu zahraničních lokalit také pozoruhodným způsobem relativizuje dosavadní pokus o datování českých zástupců. I když v oblastech kolem Labe a Odry skutečně vznik těchto fortifikací kulminoval kolem roku 1300 a v první polovině 14. století,¹²⁾ nevylučují dějiny některých našich lokalit jiné možnosti. Charakteristický je příklad hradu Rýzmburku; Hrabšici, jeho vlastníci a budovatelé, na jedné straně drželi také statky v sousedním Míšeňsku směrem na zmíněný Freiberg, na druhé straně hrad od roku 1398 vlastnil míšeňský markrabí, který z něj na dlouhá desetiletí učinil velice exponovaný vojensko-strategický bod česko - německého pomezí.¹³⁾ Zajímavá jsou základní historická data některých zmíněných měst ve Francích, která otevírají další směry úvah o původu hradeb Tachova. Opevnění města Fladungen, ležícího na východním úpatí pohoří Rhön, bylo vystavěno na základě povolení krále Ludvíka Bavora z roku 1335.¹⁴⁾ Ves würzburgského biskupa Mainbernheim koupil roku 1366 císař Karel IV. a rok na to ji udělil v léno českému králi Václavu IV., svému synovi. Tento panovník ves povýšil na město roku 1382 a následně

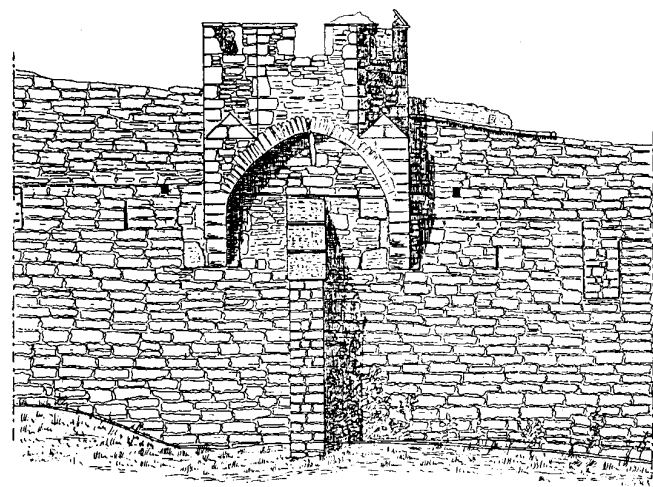

Obr. 7: Mainbernheim (Franky), část městského opevnění s věžemi a poměrně tenkými kurtinami, jejichž původní výška a horní zakončení jsou patrné na stranách věží. Pohled z vnější strany.

Obr. 8: Mainbernheim (Franky), část městského opevnění (srov. popis u obr. 7). Typickým znakem fortifikací bez hradebního ochozu je umístění vstupu do věží na jejich týlní straně, bez vazby na kurtiny. Pohled z městské strany.

povolil jeho opevnění.¹⁵⁾ Město Sulzfeld bylo takto opevněno zřejmě nedlouho před rokem 1461 a Dettelbach až po roce 1484, pozdně gotická je také stejně koncipovaná fortifikace městečka Marktbreit.¹⁶⁾ Velmi cenné jsou dochované relikty hradby bez ochozu ve městě Miltenberg mezi pohořími Odenwald a Spessart ze 14. století, které po celý středověk plnilo důležitou funkci hraničního bodu na východní výspě území mohučských arcibiskupů.¹⁷⁾ Ne zcela

Obr. 9: Visby (ostrov Gotland), část vnějšího líce hradební zdi městského opevnění, původně zakončená cimbuřím se střilnami a druhotně opatřená nástavbou bez ochozu, se sedlovou věží (srov. cit. v pozn. 20).

Obr. 10: Miltenberg (Franky), vnitřní líc hradební kurtiny s dovnitř otevřenou hranolovou věží. Hradební zeď byla druhotně zvýšena nástavbou s šikmým vnitřním lícem, která zakryla vchody z patra věže na původní ochozy kurtin.

jednoznačný je příklad městečka Rhens, opevněného kolem roku 1400.¹⁸⁾ K přesnějšímu datování našich příkladů bude muset promluvit archeologie.

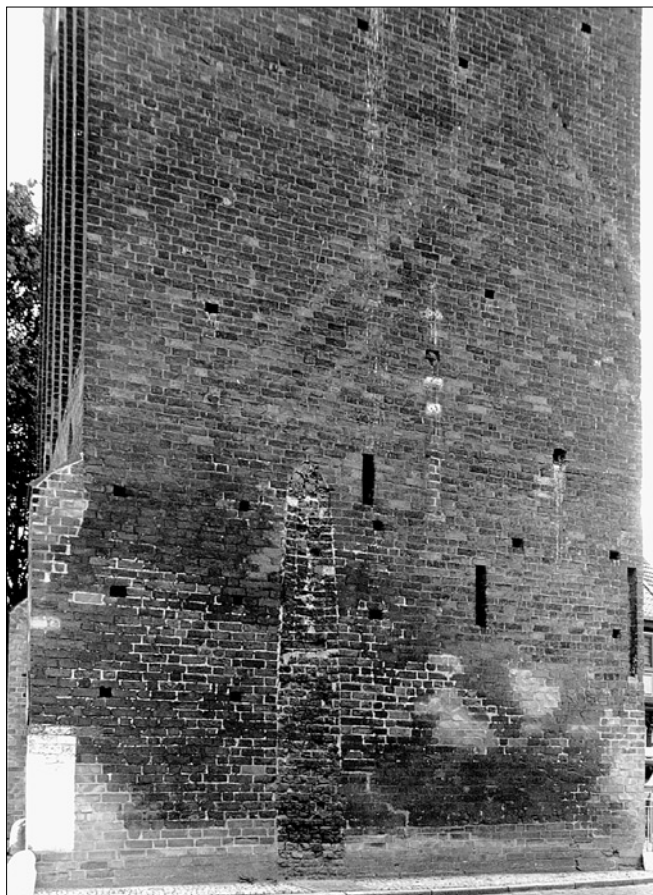
Při této příležitosti se ještě stručně zastavme u nových nejdůležitějších poznatků o hradbě bez ochozu, které přinesl pokračující výzkum od doby identifikace typu a formulování jeho základní stavební a funkční charakteristiky.¹⁹⁾

Je zřejmé, že s užíváním tohoto typu opevnění musíme počítat nejen pro dobu před zavedením palných zbraní, ale i po ní. Evidentně nejde o systém, který by byl pokládán za méně hodnotný než kurtina s ochozem, známe dokonce příklady, kdy byla hradba s ochozem druhotně zvýšena a zakončena jen stříškou. Vedle významného hanzovního města Visby na ostrově Gotlandu v Baltském moři (obr. 9), kde se tak stalo někdy na přelomu 13. a 14. století,²⁰⁾ je tento postup zřejmý v Miltenbergu, z doby snad o málo pozdější.²¹⁾ Naznačují to zde průchody v bočních zdech pravidelně rozmístěných věží, původně vedoucí na ochozy, které později zakryla šikmá vnitřní stěna nástavby kurtin (obr. 10). Hlavním smyslem zvýšení jižní části hradby v Miltenbergu byla nepochybně poloha města na břehu Mohanu, kde byl k dispozici jen úzký pruh rovné plochy, která záhy přecházela do prudkého svahu. Ten stoupal značně výš než mohla být vysunuta linie hradební zdi, navazující na opevnění hradu, tyčícího se nad městem. Výška hradby zde byla evidentně preferována. Na východní straně městského jádra se pod takto řešenou korunou hradby uplatňují ve zvýšené poloze niky se štěrbinovými střilnami (obr. 11). Užiti

Obr. 11: Miltenberg (Franky), vnitřní líc hradební kurtiny s fragmentem horního zakončení sbíhavého profilu (vpravo) a se střelnými v níkách ve zvýšené úrovni nad terénem.

nik pro stojící střelce pod ostře zakončeným, a tedy pro útočníka nepřístupným vrcholem hradby lze hodnotit jako velmi progresivní řešení, neboť kurtině nebyla odepřena možnost aktivní obrany a spojovaly se zde výhody obou typů hradby - s ochozem a bez ochozu.

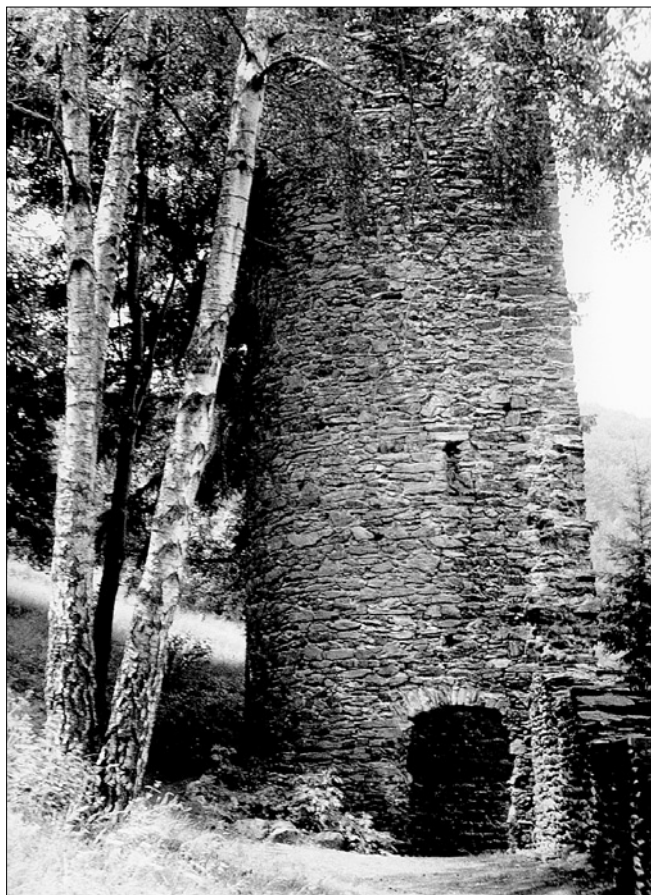

Obr. 12: Salzwezel (Stará marka), stopy po relativně nízké hradební kurtině bez ochozu na bočním průčelí brány.

Nikoliv vzácný výskyt naopak nápadně nízké hradby bez ochozu ovšem dokazuje, že potřeba vztyčit obzvlášť vysokou zeď nebyla převažujícím důvodem aplikace sledovaného typu fortifikace (obr. 12).

Vysoké svahy v těsném sousedství zastavěné plochy byly tíživým údělem mnoha měst na březích řek a ne vždy byly tak dosažitelné, aby bylo možno hradbu vést po jejich hřebenu, jako třeba na pražském Petříně, a zamezit tak možnosti obsadit je protivníkem. V prudkém svahu, který hradbu mnohonásobně převyšuje, je také vedeno opevnění lucemburského města Vianden ze 14. století, charakteristické rovněž poměrně tenkou kurtinou bez ochozu a pravidelným sledem oblých, dovnitř otevřených věží (obr. 13). Jen něko-

lik desítek metrů před hradbou již stál případný nepřítel nad úrovní její koruny.²²⁾ Hradební zdi relativně nedalekých a v terénu velmi podobně položených měst Bacharach a Oberwesel na levém břehu řeky Rýna, členěné vysokými hranolovými věžemi, však byly vybaveny ochozem.

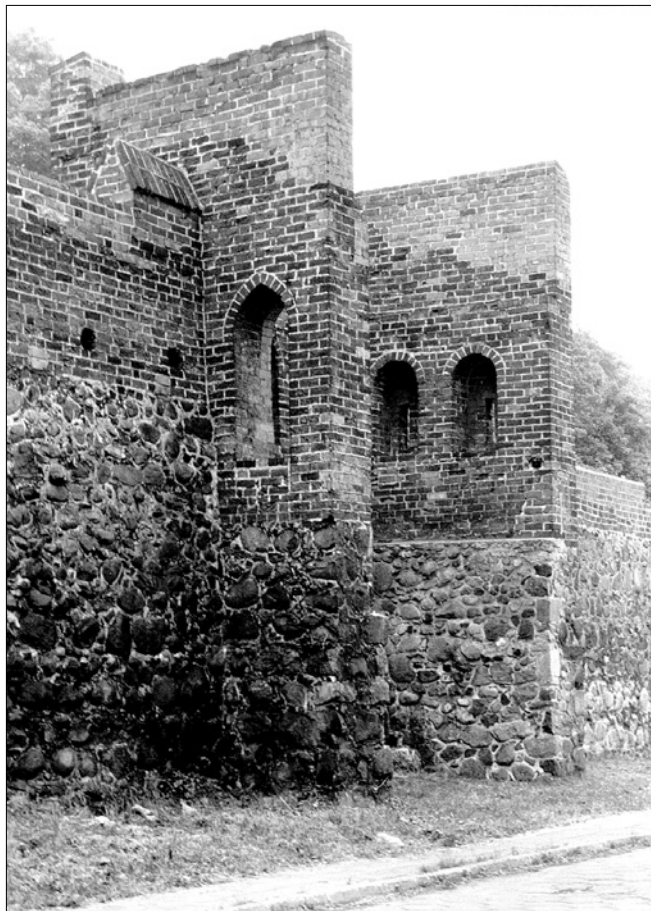
Obr. 13: Vianden (Lucembursko), boční pohled na jednu z hradebních věží, před níž terén prudce stoupá. Vpravo ze zdiva věže vystupují fragmenty v těchto místech zbořeně tenké kurtiny, zakončené pultovou stříškou.

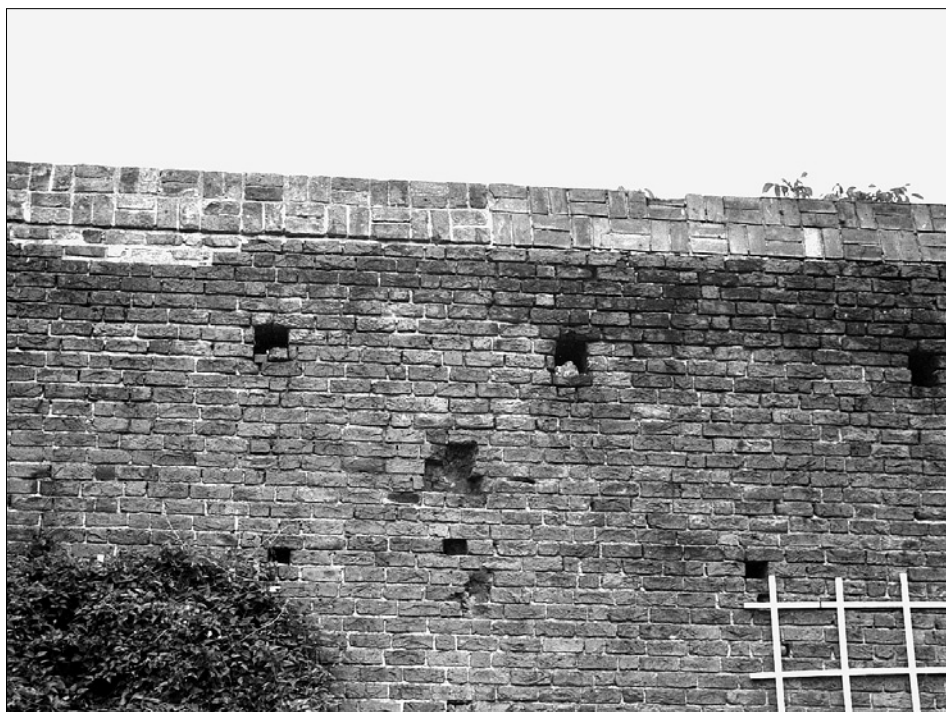
Obr. 14: Fladungen (Franky), vnitřní líc hradební zdi se stříškou a sedlovými věžemi.

Zatímco je princip aktivní obrany pojednávaného typu opevnění evidentně založen na systému tzv. flankovacích věží, setkali jsme se již s příklady, kdy systém věží vykazoval velké nedostatky nebo dokonce chyběl.²³⁾ Takovéto vlastnosti má také opevnění nevelkého města Fladungen, jehož nepravidelně rozmístěné hranolové věže flankují kurtiny velmi nedostatečně, jedna z nich je dokonce zcela zatažena. Zajímavější je zde systém tzv. sedlových věží, symetricky usazených na vrcholu hradby, pro boční střelbu však málo účinných (obr. 14). Systémy různých modifikací sedlových věží jsou v opevněních sledovaného typu velmi rozšířené, je však opět příznačné, že se tyto věže vyskytují i na hradbách s ochozem, a to i v jediném regionu.²⁴⁾

Z dlouhé řady otázek po skutečném smyslu a místě tohoto typu hradební zdi v souvislostech středověkého fortifikačního stavitelství zmiňme na tomto místě ještě jednu. Rozpaky některých badatelů nad hradbou bez ochozu mohou vést k názo-

Obr. 16: Stargard Szczecinski (Západní Pomorí), vnitřní líc hradební zdi bez ochozu s dovnitř otevřenou hradební věží. Nahoře vlevo druhotně proražené otvory zaniklých konzol (srov. obr. 15). Vchod v boční stěně věže, jehož práh výškově nekoresponduje s těmito otvory, je součástí původní výstavby a byl přístupný zdola po žebříku nebo dřevěném schodišti (všechny snímky autor, 1991 - 1997, není-li uvedeno jinak).

Obr. 15: Pyrzyce (Západní Pomorí), detail vnitřního líce hradební zdi s druhotně proraženými otvory (nahore), nejspíše určenými pro konzoly ochozu. Níže původní menší otvory po trámčích lešení. Horní sedlová stříška po částečné rekonstrukci.

ru, že sama o sobě nemohla být funkční a nesla nějaký neznámý druh ochozu. K takovému závěru dala podnět také horizontální řada otvorů (obr. 15, 16) v horních partiích sledovaného typu hradby některých měst v dolním povodí řeky Odry (např. Pyrzyce, Stargard Sc.)²⁵⁾ Díky vazbě cihel, z nichž jsou tamější hradební zdi vystavěny, je však zřejmé, že otvory, sloužící patrně opravdu trámům nesoucím ochoz, byly proraženy až druhotně, snad v postředo-věkem období.²⁶⁾

Uvedené poznatky jsou dalším důkazem složitosti i časové a územní nerovnoměrnosti vývoje středověkých fortifikací, který lze správně pochopit jen podrobným a plošně rozvinutým průzkumem terénu.

POZNÁMKY

- 1) Z příkladů, které dobře ukazují tento problém, poukážme na jeden z posledních, který se týká hodnocení známého cihelného kostela v Čechovicích (okr. Domažlice), jehož zjev nápadně vybočuje z charakteristické domácí produkce. Rozdílnost názorů v otázce provenience je obsažena v jediném souhrnném díle (Gotika v západních Čechách, Praha 1995, katalog výstav NG a kol., s. 258 - 259, 273 - 275 a tam uvedená literatura). Podobně je tomu například s dosavadním hodnocením českého urbanismu 13. století (k tomu naposled výstižně M. Hausarová, *ibid.*, s. 138 - 139), které nevychází z plošného poznání urbanistické kultury ve střední Evropě a opomíjí aktivity tohoto druhu v samotných sousedních oblastech, které kulminaci zakladatelského procesu doby posledních Přemyslovců u nás časově předcházely. Z oblasti výzkumu fortifikační architektury připomínáme odlišný pohled na problematiku geneze tzv. středoevropského kastelu (naposled shrnuto v: V. Razím: K diskusí o tzv. středoevropském kastelu, *Archeologické rozhledy* 46, 1994, s. 255 - 273) nebo velké věže hradu Krivoklátu (výsledky posledního průzkumu věže v: V. Razím: Nové poznatky z opravy Krivoklátu - východní část horního hradu, *Průzkumy památek* I/1994, s. 55 - 76. Druhá strana však tyto nové poznatky ostentativně nevnímá: T. Durdík: *Encyklopedie českých hradů*, Praha 1995, s. 156).
- 2) V. Razím: Nový typ městského opevnění v Čechách, *Památky a příroda* 12, 1987, s. 456 - 458; též: Kolín, Čáslav, Nymburk - městská opevnění posledních Přemyslovců v Čechách, *Umění* 36, 1988, s. 309 - 339; též: K problematice městských opevnění severovýchodních Čech (Nad otázkami funkce tzv. flankovacích systémů doby předhusitské ve střední Evropě), *Památky a příroda* 15, 1990, s. 513 - 523. Na základě pokračujícího průzkumu upřesňujeme, že zakončení hradby v Nymburce nemělo tvar stříšky sedlové, ale pultové, skloněné směrem do města.
- 3) Nepublikovaný průzkum autora.
- 4) Cit. v pozn. 2, zde i přehled zahraniční literatury a hlavních cizích lokalit.
- 5) V. Razím: K postupu výstavby středověké městské fortifikace, *Průzkumy památek* II/1995, s. 43 - 50.
- 6) Srov. cit. v pozn. 2, 1988.
- 7) Zde tomu napovídá poměrně tenká hradební zeď a věž s málo předstupujícím oblym čelem, jejíž boční strany výrazně přesahují před vnitřní líc kurtin. Interpretace je však zatím nejistá.
- 8) K tomu např. A. Gühne: *Archäologie in einer Bergstadt des späten Mittelalters. Ergebnisse und Probleme in der Forschung in Freiberg (Sachsen)*, *Archäologische Stadtkernforschungen in Sachsen, Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege*, Beiheft 19, Berlin 1990, s. 71 - 82 a tam uvedená literatura.
- 9) J. Lehký: Vnější hradební okruh hradu Rýzmburk (Osek), *Zprávy památkové péče* 53, 1993, s. 234 - 237.
- 10) Pultovou, dovnitř skloněnou stříšku zde byla završena nápadně tenká (dole 90 - 100, v horní třetině 70 cm) obvodová hradba předního hradu. Fragment stříšky je dochován při východní straně válcové věže, stojící u brány. Předpoklad dosavadní literatury, že k vchodu do horních podlaží věže vedl od hradby ochoz, nesený dřevěnými konzolami, je mylný. Dřevo v lici zdíva je zde jediné a jeho účel je nejistý, neboť horní část věže dnes není přístupná. Úroveň předpokládaného ochozu ani výškově nekoresponduje s prahem vstupu. Vchod do patra věže bez přímé návaznosti na kurtinu je naopak typický pro systémy s hradební zdí bez ochozu. Hrad Kostomlaty byl vystavěn pány z Rýzmburka kolem třetiny 14. století, roku 1335 jej získal králevic Karel (D. Menclo-vá, *České hrady I*, Praha 1972, s. 374). Opevnění předního hradu nemůže být vzhledem ke konfiguraci terénu výrazněji mladší než hradní jádro. Obvodová zeď předního hradu se v původní podobě a patrně také hmotě dochovala jen na vstupní straně.
- 11) Naposledy se nad odlehlostí Tachova vzhledem k ostatním českým městům s pojednáváním typem opevnění pozastavuje Z. Procházka (*Tachov - město, historicko-turistický průvodce*, Domažlice 1997, s. 52). Vzhledem k tomu, že převážná část dochované koruny hradby byla zkomolená nebo nahrazena ochozem při současně rekonstrukci (srov. V. Razím: *Městská opevnění a památková péče*, *Zprávy památkové péče* 54, 1994, s. 141 - 150), dochoval se v Tachově patrně poslední originální a druhotně neupravený fragment stříšky při čp. 126 na jihu města.
- 12) Cit. v pozn. 2.
- 13) Srov. A. Sedláček: *Hrady zámky a tvrze království českého* 14, Praha 1936, s. 167 - 177. Předpoklad některých badatelů (srov. pozn. 9 a tam uvedená literatura), že vnější opevnění Rýzmburka je mladší než rané gotické jádro, považujeme za reálný, neboť toto fortifikační pásmo je konstrukčně zcela samostatné a jeho pozdější vznik nevylučuje ani terénní konfigurace hradní ostrožny. Do případného archeologického datování vnějšího opevnění lze proto odložit diskusi o tom, zda prvními budovateli hradu byli Hrabšici nebo král (srov. T. Durdík, J. Klápště: Dva pohledy na počátky hradu Rýzmburka, *Archeologické rozhledy* 44, 1992, s. 266 - 276). Pokud měl být úhelným kamenem dosavadní diskuse rozpor mezi rozlehlou opevněnou plochou a nápadně menší vnitřní zástavbou, který je považován za indicii nedokončeného zeměpanského podniku (naposled T. Durdík, *Encyklopedie českých hradů*, Praha 1995, s. 206), pokládáme za přijatelnější možnost, že rozsáhlé opevnění vzniklo druhotně, z konkrétní potřeby. V úvahu připadá také až doba míšeňských markrabí a potřeba umístit zde větší vojenskou posádku.
- 14) *Die Kunstdenkmäler von Bayern*, 3, Regierungsbezirk Unterfranken und Aschaffenburg, XXI, Bezirksamt Mellrichstadt, München 1921 (K. Gröber), s. 39.
- 15) L. Bobková: Územní politika prvních Lucemburků na českém trůně, *Acta Universitatis Purkynianae, Ústí nad Labem* 1993, s. 83; *Die Kunstdenkmäler* (srov. pozn. 16, s. 144n).
- 16) *Die Kunstdenkmäler des Königreiches Bayern*, 30, Regierungsbezirk Unterfranken und Aschaffenburg, II Stadt u. Bezirksamt Kitzingen, München 1911 (G. Lill, F. K. Weysser), pass.
- 17) Viz pozn. 16, díl 18, Bezirksamt Miltenberg, München 1917 (F. Mader, H. Karlinger), s. 204 n.
- 18) G. Dehio: *Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler, Rheinland - Pfalz Saarland*, Berlin 1984, s. 863 - 865.
- 19) K tomu srov. pozn. 2.
- 20) O. Janse, G. Svahnström: *Visby stadsmur, Svenska Fornminnesplatser nr 24*, Stockholm 1970.
- 21) Cit. v pozn. 17.
- 22) K hradbám Vianden v: A. Steinmetzer: *Châteaux forts et enceintes urbaines au Luxembourg. Exemples: Vianden et Luxembourg*, *Bulletin IBI* 36, 1979, s. 110 - 115. Autor přináší také velmi cenný popis opevnění Vianden z roku 1691, který výslovně uvádí charakteristiku hradeb bez ochozu a její bezbrannost vzhledem k stoupání terénu předpolí. Podle tohoto popisu před hradbou dokonce nebyl ani příkop: „On ne peut rien dire icy au sujet de l'enceinte de la ville, si ce n'est qu'elle n'est autre chose qu'une muraille fort haute de deux ou trois pieds d'épaisseur, eslevée à plomb de deux costez, sans fossé, sans rempart ny galleries par le haut pouvoir faire des rondes y ayant seulement plusieurs tours de la même condition de maçonnerie que la muraille, percées en des endroits de quelques mauvais créneaux; et comme cette ville est située dans le fond d'une grande ravine entre le château et de grosses montagnes, on ne voit pas qu'on en puisse tirer aucun bon party ny qu'il y ait de la possibilité de la pouvoir défendre seulement d'un simple coup de main“.
- 23) Cit. v pozn. 4.
- 24) Hradbu s ochozem, cimburím se střelnými a sedlovými věžemi mělo např. město Stadtilm v sousedství pojednáváného Arnstadtu v Durynsku.
- 25) E. Lukas: *Miejskie budownictwo obronne w Ksiestwie Zachodnio-Pomorskim*, *Sztuka Pomorza Zachodniego*, Warszawa 1973, s. 181 až 224.
- 26) Dokládají to fragmenty cihel tvořící obvod některých otvorů, které vznikly evidentně druhotným osekáním původně celých kusů. Druhotné zřízení ochozu naznačují i městské účty z Nymburka z doby po vypuknutí stavovského povstání roku 1618, vzniklé v souvislosti s obrannou „aktivací“ hradeb. Tehdy bylo placeno zednickým tovaryšům „od dělání dřev ze zdech pro pavlače“ (nepublikovaný rukopis P. Zahradníka).

ZUM URSPRUNG DER SCHANZMAUER OHNE WEHRGANG

Eine Bereicherung der Kenntnisse der typologischen Zusammensetzung und Funktionsprinzipien der mittelalterlichen Stadtbefestigungen bedeutete das Erkennen einer besonderen Art der Schanzmauer, für die die Abwesenheit des Wehrgangs und daher auch der Ausstattung des oberen Teiles mit einem Zinnenkranz oder Schießscharten charakteristisch ist. Die Mauer wird oben nur mit einem durchlaufenden Dächlein abgeschlossen und die aktive Verteidigung wird nur von dicht einander gereihten Mauertürmen, deren Benutzung in dem einheitlichen System jedoch nicht ohne Ausnahmen ist, gewährleistet. Dieser Typ der Befestigung wurde bei uns in Nymburk/Nimburg, Tachov/Tachau (Abb. 1 - 4), Dvůr Králové nad Labem/Königinhof festgestellt und mit großer Wahrscheinlichkeit auch in Frýdlant/Friedland in Böhmen, benutzt. V. Razím, Neuer Typ der Stadtfestigung in Böhmen, Zeitschrift Památky a příroda 12, 1987, S. 456 - 458; derselbe, Kolín/Kolin, Časlav/Czaslau, Nymburk/Nimburg - Stadtbefestigungen der letzten Přemysliden in Böhmen, Zeitschrift Umění 36, 1988, S. 309 - 339; derselbe, Zur Problematik der Stadtbefestigungen in Nordostböhmen, (Über die Fragen der Funktion der sog. Flankiersysteme der vorhussitischen Zeit in Mitteleuropa), Zeitschrift Památky a příroda 15, 1990, S. 513 - 523). Einige Indizien schließen das Vorkommen solcher Schanzmauern auch in anderen böhmischen Städten (besonders Vysoké Mýto/Hohenmauth) nicht aus. Außer der abgelegenen Stadt Tachov/Tachau, kann man alle belegten und angeführten vorausgesetzten Beispiele für eine, territorial ins Nordböhmen zugehörige Gruppe halten. Die geographische Lage korrespondiert gut mit bisherigen Kenntnissen darüber, daß dieser Typ der Befestigung in nordöstlichen Deutschland und im beiliegenden Teil Polens (Brandenburg, die sog. Neumark, West - Pommern) häufig vorkommt. Ein vereinzelt Beispiel wurde auch in Niederschlesien (Bolków/Bolkenhain) angeführt. Diese Tatsachen haben zu der Ansicht geführt, daß der bei uns relativ seltene Typ der Schanzkurtine ohne Wehrgang, aus erwähnten Gebieten nach Böhmen importiert wurde. Dafür sprach auch die wahrscheinlichste Datierung einiger unserer Fortifikationen dieses Typs etwa zur Wende des 13. und 14. Jahrhunderts, beziehungsweise in die erste Hälfte des 14. Jahrhunderts, weil die Massenverbreitung der behandelten Befestigungen in den nordöstlichen Teilen des Heiligen Römischen Reiches gerade in diese Zeit fällt.

Die fortschreitende informative Untersuchung des Terrains relativiert jedoch diese Voraussetzung. Die Schanzmauer ohne Wehrgang kommt nicht nur in dem Gebiet nördlich von Berlin häufig vor (hier gehören zu den am besten erhaltenen Repräsentanten Bernau, Templin, Prenzlau oder Neubrandenburg in Deutschland und Chojna/Königsberg, Mieszkowice/Bärwalde, Pyrzyce/Pyritz, Stargard Szczeciński/Stargard i. P. oder Gorzów Wielkopolski/Landsberg/ W. in Polen), sondern auch in der ganzen Umgebung von Berlin (besonders Fürstenwalde, Beeskow, Jüterbog), die Mauer wurde sogar auch in Lausitz (Cottbus) und in Sachsen, respektiv in der Mgt. Meißen (Freiberg) festgestellt. Auch das Vorkommen in Schlesien ist nicht vereinzelt (bisweilen Bolków/Bolkenhain, Paczków/Patschkau, wahrscheinlich auch Bolesławiec/Bunzlau, Dzierżoniów/ Reichenbach, Ziebice/Münsterberg i. S.). Während in den nördlichen Gebieten Deutschlands und Polens dieser Typ deutlich dominiert, in den anderen erwähnten Gebieten kommt er ohne den deutlichen System neben dem Typ der Mauer mit dem Wehrgang vor und für die Schätzung der prozentualen Einteilung haben wir bei weitem nicht genug Unterlagen. Beide Typen der Kurtine können nebeneinander auch in einer Fortifikation existieren (Paczków/Patschkau, Dvůr Králové nad Labem/Königinhof). (V. Razím, Zum Vorgehen des Aufbaus der mittelalterlichen Stadtbefestigung, Zeitschrift Průzkumy památek II/1995, S. 43 - 50). Die Kurtine ohne Wehrgang kommt verhältnismäßig weit westlich von Berlin vor (Tangermünde, Stendal, Salzwedel, offensichtlich auch Brandenburg), auf dem Gebiet noch weiter westwärts sind jedoch die Studienbedingungen weniger gut. Während wir kein Beispiel dieses Typs aus dem Gebiet Harz, respektiv aus dem ehemaligen Territorium des Magdeburger Erzbischofs, selbst aus den mittelalterlichen Gebieten von Hessen und Thüringen kennen, erscheint er in Arnstadt südlich von Erfurt und seine Indizien finden wir evident auch in Saalfeld, und als eine Ausnahme im südöstlichen Winkel von Thüringen.

Das Vorkommen der Mauer ohne Wehrgang ist also nicht nur in der nordöstlichen, sondern auch in der nordwestlichen Nachbarschaft Böhmens belegt, und zwar in solchen Lagen, die eher den direkten

Einfluß der benachbarten Gebiete zu bedenken erlauben, als den Import aus größeren Entfernungen. Besonders interessant ist das Beispiel von Freiberg, in Mittelalter der größten und bedeutendsten Stadt der anliegenden Mgt. Meißen, deren Befestigung mit dem System prismatischer Türme schon nach 1214 gebaut zu werden anfang (Abb. 5), als mit der Ausmessung der regelmäßigen Oberen Stadt die städtebauliche Entwicklung zu Ende geführt wurde.

Die Bedeutung von Freiberg kann andeuten, daß der erwähnte Typ der Befestigung in diesem Gebiet beliebt und verbreitet war. Von diesem Gesichtspunkt aus ist nicht überraschend, daß der bekannte Typ der Befestigung unlängst auch in der geographisch nahen äußeren Umfassungsfortifikation der Burg Rýzmburk (Osek/Osseg) gefunden wurde, wir können ihn auch für die Verschanzung der vorderen Burg in Kostomlaty pod Milešovkou /Kostenblatt unter dem Milleschauerberg konstatieren (Abb. 6).

Die Voraussetzung, daß die nachgewiesenen Kurtinen ohne Wehrgang in einigen Städten des böhmischen Nordostens an nordöstliches Deutschland, beziehungsweise Schlesien gebunden sind, hat mit der Feststellung des gleichen Typs der Befestigung der in Westböhmen, bei der Grenze mit Oberpfalz liegenden Stadt Tachov/Tachau nicht konveniert. Das Vorkommen in einer so isolierten Lage (Mauern mit Wehrgang haben nachweislich die nächsten Städte mit dem Aussagewert gehabt - Klatovy/Klattau, Domažlice/Taus, Sušice/Schüttenhofen, Plzeň/Pilsen, Weiden i. d. O.) kann man zwar bei einer königlichen Stadt theoretisch mit der gesteuerten Geltendmachung der Konzeption der landesherrlichen Behörde verbinden, es hat trotzdem Bedenken erweckt und es wurde sogar selbst die Richtigkeit der Interpretation des Fundes im Zusammenhang mit der Restauration in Zweifel gestellt. Anders zeigt sich die Provenienzfrage der Fortifikation in Tachov/Tachau auf dem Hintergrund der Feststellung der Kurtine ohne Wehrgang in Franken, besonders an dem Fluß Main in der Umgebung von Würzburg (Fladungen, Dettelbach, Mainbernheim, Markbreit, Sulzfeld, Miltenberg und zweifellos weitere Lokalitäten), in einem Milieu mit engen kulturhistorischen Bindungen an Westböhmen (Abb. 7, 8). Dieser Typ der Befestigung kam jedoch evident noch weiter westwärts vor (vielleicht Rhens am Rhein), und sogar selbst in Luxemburg (Vianden). Die Feststellung, daß man mit dem verfolgten Typ der mittelalterlichen Befestigung praktisch auf dem ganzen Gebiet des heutigen Deutschlands und dem angrenzenden Teil Polens rechnen muß, bedeutet eine wesentliche Korrektur bisheriger Vorstellungen über die Provenienz der böhmischen Beispiele. Es ist nicht maßgebend, in welcher Region die Kurtine ohne Wehrgang nachweisbar massenhaft verbreitet war, wenn man auch die Verteilung des überwiegenden Teils unserer Repräsentanten gerade im nördlichen Teil des Landes nicht übersehen kann.

Die Identifizierung einer größeren Anzahl ausländischer Lokalitäten relativiert auch in beachtenswerter Weise den bisherigen Versuch um die Datierung der böhmischen Vertreter. Wenn auch in den Gebieten um Elbe und Oder herum die Entstehung dieser Fortifikationen tatsächlich um das Jahr 1300 und in der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts kulminiert hat, schließt die Geschichte einiger unserer Lokalitäten andere Möglichkeiten nicht aus. Charakteristisch ist das Beispiel der Burg Rýzmburk/Osseg; ihre Besitzer und Erbauer, das Geschlecht Hrabišic, besaßen einerseits Güter auch in der benachbarten, der erwähnten Stadt Freiberg zu, andererseits besaß die Burg ab 1398 der Meißner Markgraf, der aus der Burg für lange Jahrzehnte einen hoch exponierten Militärpunkt des böhmisch-deutschen Grenzstriches gemacht hat. Interessant sind die grundlegenden historischen Daten einiger erwähnten Städte in Franken, die weitere Richtungen der Erwägungen über die Herkunft der Mauern in Tachov/Tachau öffnen. Die Befestigung der Stadt Fladungen, die am Fuß des Gebirges Rhön liegt, wurde auf Grund der Erlaubnis des Königs Ludwig d. Bayer aus dem Jahre 1335 erbaut. Das Dorf des Würzburger Bischofs Mainbernheim hat im Jahre 1366 Kaiser Karl IV. gekauft und ein Jahr später seinem Sohn, dem böhmischen König Wenzel IV. zu Lehen verliehen. Dieser Herrscher hat das Dorf im Jahre 1382 zur Stadt erhoben und folglich ihre Befestigung erlaubt. Die Stadt Sulzfeld wurde so offensichtlich kurz vor 1461, und Dettelbach erst nach 1484 befestigt, spätgotisch ist auch die ebenso konzipierte Fortifikation des Städtchens Marktbreit. Sehr wertvoll sind erhaltene Relikte der Mauern ohne Wehrgang in der Stadt Miltenberg, die während des ganzen Mittelalters eine wichtige Funktion des Grenzpunktes auf der östlichen Sandbank des Gebiets der Mainzer Erzbischöfe ausgeübt hat. Die Kurtine ohne Wehrgang können wir so auch in Rheinland voraussetzen, wie es ein nicht ganz eindeutiges Beispiel des Städtchens Rhens, das

um 1400 befestigt wurde, andeutet. Zur genaueren Datierung unserer Beispiele wird in der Zukunft noch die Archäologie sprechen müssen.

Bei dieser Gelegenheit bleiben wir noch kurz bei den neuesten Erkenntnissen über die Mauer ohne Wehrgang stehen, die die fortschreitende Untersuchung seit der Zeit der Identifizierung des Types und der Formulierung seiner grundlegenden Bau- und Funktionscharakteristik gebracht hat.

Es ist klar, daß wir mit dem Gebrauch dieses Typs der Befestigung nicht nur für die Zeit vor der Einführung der Feuerwaffen rechnen müssen, sondern auch danach. Es handelt sich evident nicht um ein System, das man für weniger hochwertig, als die Kurtine mit Wehrgang halten würde, wir kennen sogar Beispiele, wo die Schanzmauer mit Wehrgang sekundär erhöht und nur mit einem Dächlein abgeschlossen wurde. Neben der bedeutenden Hansastadt Visby auf der Insel Gotland in der Ostsee (Abb. 9), wo dazu um die Wende des 13. und 14. Jahrhunderts herum gekommen ist, ist dieses Verfahren in Miltenberg offenbar, aus der wohl um ein wenig späterer Zeit. Das deuten hier ursprünglich zu den Wehrgängen führende Durchgänge in den Seitenmauern der regelmäßig verteilten Türme an, die später von einer schrägen inneren Wand der Aufstockung der Kurtinen zugedeckt wurden (Abb. 10). Der Hauptsinn der Erhöhung des südlichen Teiles der Mauer in Miltenberg war zweifellos die Lage der Stadt am Mainufer, wo nur ein schmaler Streifen der geraden Fläche, die bald in einen steilen Abhang übergang, zur Verfügung war. Der Abhang ist erheblich höher gestiegen, als die Linie der, an die Befestigung der sich oberhalb der Stadt erhebenden Burg, anknüpfenden Schanzmauer herausgeschoben sein könnte. Die Höhe der Mauer wurde hier evident bevorzugt. Auf der Ostseite des Stadtkerns kamen unter der so gelösten Krone der Mauer Nischen mit Schießscharten in einer erhöhten Lage zur Geltung (Abb. 11). Die Verwendung der Nischen für den stehenden Schützen unter dem scharf abgeschlossenen und daher für den Angreifer unzugänglichen Gipfel der Mauer kann man als eine sehr progressive Lösung einschätzen, denn der Kurtine wurde die Möglichkeit der aktiven Abwehr nicht abgelehnt und es haben sich hier Vorteile beider Typen der Mauer - mit und ohne Wehrgang - vereinigt.

Das keineswegs seltene Vorkommen der im Gegenteil auffallend niedrigen Mauer ohne Wehrgang beweist, daß das Bedürfnis, eine hohe Mauer aufzurichten, kein überwiegender Grund für die Anwendung des verfolgten Typs der Fortifikation war (Abb. 12).

Hohe Abhänge in der unmittelbaren Nachbarschaft der bebauten Fläche waren ein bedrückendes Schicksal mancher am Flußufer liegender Städte und nicht immer sind sie so erreichbar gewesen, daß man die Mauer auf dem Gebirgskamm führen konnte, wie es auf dem Prager Laurenziberg der Fall war, um die Möglichkeit der Besetzung vom Gegner zu verhindern. In einem Steilen Abhang, der die Mauer vielfach überhöhnt, wird auch die Befestigung der luxemburgischen Stadt Vianden aus dem 14. Jahrhundert geführt, die auch durch die relativ dünne Kurtine ohne Wehrgang und die regelmäßige Folge der rundlichen, nach innen geöffneten Türme charakteristisch ist (Abb. 13). Nur einige - zig Meter vor der Mauer stand schon der eventuelle Feind oberhalb des Niveaus ihrer Krone. Die Schanzmauer der relativ nahen und im Terrain sehr ähnlich gelegenen Städte Bacharach und Oberwesel am linken Rheinufer, mit hohen prismatischen Türmen gegliedert, war jedoch mit einem Wehrgang ausgestattet.

Während das Prinzip der aktiven Verteidigung des behandelten Typs der Befestigung evident auf dem System der sog. Flankier-Türme begründet ist, haben wir schon auf solche Beispiele gestoßen, wo das System der Türme große Mängel aufwies oder sogar fehlte. Solche Probleme weist auch die Befestigung der ziemlich kleinen Stadt Fladungen auf, deren unregelmäßig verteilte prismatische Türme sehr unzulänglich die Kurtinen flankieren, einer von ihnen ist sogar völlig eingezogen. Viel interessanter ist hier das System der symmetrisch auf den Gipfel der Mauer aufgesetzten sog. Satteltürme, die aber für das Seitenschießen wenig wirksam sind (Abb. 14). Systeme verschiedener Modifikationen der Satteltürme sind in den Befestigungen des verfolgten Typs sehr verbreitet, es ist jedoch wieder bezeichnend, daß diese Türme auch auf den Mauern mit Wehrgang vorkommen und zwar auch nur in einer einzigen Region.

Erwähnen wir an dieser Stelle noch eine aus der langen Reihe der Fragen nach dem wahren Sinn und nach dem Platz dieses Typs der Schanzmauer in den Zusammenhängen der mittelalterlichen Befestigungsbaukunst. Das Bedenken einiger Forscher über die Mauer ohne Wehrgang kann zu der Ansicht führen, daß sie an und für sich nicht funktionell

sein konnte und daß sie eine unbekannte Art vom Wehrgang trug. Zum solchen Schluß hat auch die horizontale Reihe von Öffnungen (Abb. 15, 16) in den oberen Partien des verfolgten Typs der Mauer einiger Städte an der unteren Oder (z. B. Pyrzyce/Pyritz, Stargard Sc./Stargard i. P.) den Anstoß gegeben. Dank dem Verband der Ziegel, aus den die dortigen Schanzmauern gebaut wurden, ist aber offenbar, daß die Öffnungen, die anscheinend tatsächlich für die, den Wehrgang tragenden Balken dienten, erst sekundär durchgebrochen wurden, vielleicht in der nachmittelalterlichen Zeit.

Angeführte Erkenntnisse sind ein weiterer Beweis der Kompliziertheit und auch der zeitlichen und territorialen Ungleichmäßigkeit der Entwicklung der mittelalterlichen Befestigungsbaukunst, die man nur durch eine ausführliche und komplette Untersuchung des Terrains begreifen kann.

ABBILDUNGEN

Abb. 1: Nymburk/Nimburg, inneres Mauerhaupt der Schanzmauer, bekrönt mit einem nach innen gesenkten Pultdächlein, das von vier Ziegelreihen gebildet ist. Die Kurtine ist auf beiden Seiten von Relikten der nach innen geöffneten prismatischen Türme begrenzt. Der ganze Teil der Befestigung auf der südöstlichen Seite der Stadt wurde nach 1905 rekonstruiert, wobei aber die Authentizität des ursprünglichen Abschlusses der Mauer, der entfernt und durch einen Wehrgang mit dem Zinnenkranz ersetzt wurde, nicht erkannt wurde. Aufnahme vom Turm der Dekanatskirche, vor 1905. Stadtmuseum in Nymburk/Nimburg.

Abb. 2: Nymburk/Nimburg, Detail der Krone der Schanzmauer auf der nordwestlichen Seite der Stadt. Fragment des ursprünglichen Abschlusses ohne Wehrgang. Links die schiefe Fläche des Pultdächleins, dessen Fläche aus Ziegel eingegangen ist und nur das Mörtelbett erhalten geblieben ist. Unten, unter der Blechabdeckung sind Fragmente der vorgeschobenen Traufenkante versteckt. Rechts ein bloßgelegter Ziegelverband ohne den oberen zugespitzten Teil (am besten im oberen Teil der Aufnahme erhalten).

Abb. 3: Tachov/Tachau, Detail der Krone der Schanzmauer auf der westlichen Seite der Stadt zeigt, daß die Mauer mit einem nach innen gesenkten Pultdächlein abgeschlossen wurde. Darauf deutet auch die Analyse alter Aufnahmen und Abbildungen hin, ebenso wie die Baugestalt der Mauertürme und deren Anschluß an die Kurtinen. Die Aufnahme erfaßt den Zustand vor der zeitgenössischen Rekonstruktion, die die Originalform der Krone der Mauer nicht respektiert hat und hier einen Wehrgang mit der Brüstungsmauer appliziert hat, Aufnahme aus dem Archiv des Instituts für Denkmalschutz in Plzeň/Pilsen aus der Zeit vor der Inangriffnahme der Rekonstruktion.

Abb. 4: Tachov/Tachau, Detail der Krone der Schanzmauer im südlichen Teil der Stadt, hinter der Konstr. - Nr. 126 in Havlíčkova Gasse. Ansicht des originalen Pultdächleins von der Seite der Stadt.

Abb. 5: Freiburg (Sachsen), inneres mauerhaupt mit einem Pultdächlein und einem der prismatischen Türme. Das Dächlein ist mit der Rückseite des Turmes verbunden und an der Stelle des Eingangs in den Stock des Turmes unterbrochen. Der Eingang ins Erdgeschoß des Turmes wurde sekundär errichtet.

Abb. 6: Kostomlaty pod Milešovkou/Kostenblatt unter dem Milleschauerberg, Blick von der nördlichen Ecke des Burgkerns zum zylindrischen Turm bei dem Tor zur vorderen Burg. Rechts ein mit dem Körper des Turmes verbundener Rest der dünnen, mit einem nach innen gesenkten Pultdächlein abgeschlossenen Schanzmauer.

Abb. 7: Mainbernheim (Franken), Teil der Stadtbefestigung mit Türmen und verhältnismäßig dünnen Kurtinen, deren ursprüngliche Höhe und der obere Abschluß an den Seiten der Türme sichtbar sind. Blick von der Außenseite.

Abb. 8: Mainbernheim (Franken), Teil der Stadtbefestigung (vergleiche Beschreibung bei der Abb. 7). Ein typisches Zeichen der Befestigungen ohne Wehrgang ist die Platzierung des Eingangs in die Türme auf ihrer Rückseite, ohne die Bindung an Kurtinen. Blick von der Stadtseite.

Abb. 9: Visby (Insel Gotland), Teil des äußeren Mauerhauptes der Stadtbefestigung, ursprünglich mit dem Zinnenkranz mit Schießscharten abgeschlossen und sekundär mit einem Aufbau ohne Wehrgang mit einem Sattelturm versehen (vergleiche Zit. in Anm. 20).

Abb. 10: Miltenberg (Franken), inneres Mauerhaupt der Schanzkurtine mit einem nach innen geöffneten prismatischen Turm. Die Schanzmauer wurde sekundär um einen Aufbau mit dem schrägen inneren Mauerhaupt erhöht, der die Eingänge vom Stock des Turmes in die ursprünglichen Währungsgänge der Kurtinen verdeckt hat.

Abb. 11: Miltenberg (Franken), inneres Mauerhaupt der Schanzkurtine mit einem Fragment des oberen Abschlusses des zusammenlaufenden Profils (rechts) und mit Schießscharten in Nischen im erhöhten Niveau oberhalb des Terrains.

Abb. 12: Salzwedel (Altmark). Spuren einer relativ niedrigen Kurtine an der Seitenstirnwand des Tores.

Abb. 13: Vianden (Luxemburg), Seitenansicht eines der Mauertürme, vor dem das Terrain steil steigt. Rechts treten aus dem Mauerwerk des Turmes Fragmente einer, an dieser Stelle abgerissenen, mit einem Pultdächlein abgeschlossenen dünnen Kurtine hervor.

Abb. 14: Fladungen (Franken), inneres Mauerhaupt der Schanzmauer mit einem Dächlein und Satteltürmen.

Abb. 15: Pyrzyce/Pyritz i. P. (West - Pommern), Detail des inneren Mauerhauptes der Schanzmauer mit sekundär durchgebrochenen, höchstwahrscheinlich für Konsolen des Wehrgangs bestimmten Öffnungen (oben). Tiefer befinden sich ursprüngliche kleinere, von Gerüstbalken übriggebliebene Öffnungen. Das obere Satteldächlein nach der Teilrekonstruktion.

Abb. 16: Stargard Szczeciński/Stargard i. P. (West - Pommern), inneres Mauerhaupt der Schanzmauer ohne Wehrgang mit einem, nach innen geöffneten Mauerturm. Oben sekundär durchgebrochene Öffnungen von eingegangenen Konsolen (vergleiche Abb. 15). Eingang in der Seitenwand des Turmes, dessen Schwelle mit diesen Öffnungen, was die Höhe betrifft, nicht korrespondiert, sie ist ein Bestandteil des ursprünglichen Ausbaus und sie war von unten mittels einer Leiter oder einer Holztreppe zugänglich.

(Aunahmen Autor, 1991 - 1997, falls nicht anders angegeben ist).

(Übersetzung J. Kroupová)

ZÁMECKÝ AREÁL V CEREKVICI NAD BYSTRICÍ

MARTIN EBEL, LADISLAV SVOBODA

Cerekvice leží v mírně zvlněné krajině jihovýchodně od Hořic, konkrétně v severním závěru nevýrazné úžlabiny, v nadmořské výšce 280 metrů. Zámecký areál tvoří její severovýchodní část. Nejvýraznější stavbou areálu, umístěnou na nízkém ostrohu ve vidlici cest tak, že jedna z nich prochází průjezdem pod jeho věží, je oválný zámecký kostel Zvěstování P. Marie (obr. 1). Teprve za ním nalezneme trojkřídly, jedno až dvoupatrový zámek, spojený s kostelem

Obr. 1: Náves v Cerekvici nad Bystřicí se zámeckým kostelem (zámek vpravo za ním) podle pohlednice, odeslané za 2. světové války (archív L. Svobody).

Obr. 2: Cerekvice nad Bystřicí. Faksimile výřezu katastrální mapy z roku 1841. V originále červeně značené objekty křížkovány, žlutě značené šrafovány (zpracoval L. Svoboda, 1996).

mírně šikmo položenou zděnou chodbou, nesenou trojicí arkád. Zámek se otevírá k jihu proti pilířové hlavní bráně areálu, jeho ostatní strany obklopuje neregulovaný parčík,

v němž se nachází - severně od budovy - kamenná studna, krytá kruhovým altánem, dvojice váz na podstavcích a severozápadně, u plotu, trosky sochy s podstavcem. Zámek s parčíkem vyplňuje jižní část rozlehlého hospodářského dvora (obr. 2). Lemují jej po jižní a východní straně přízemní hospodářské budovy, na severu trojkřídla stodola a v severozápadním nároží sýpka, mezi níž a kostelem je plot se 33 vázami. Po východní straně přiléhala ke dvoru zahrada, zničená pauperitními stavbami hospodářství státního statku - zbyly jen trosky kamenné ohradní zdi.

Samotný původ jména obce je velmi archaický.¹⁾ Pro druhou polovinu 14. století a počátek 15.